ئیبن ڕوشدی ئەندەلووسی

(١١٢٦ - ١١٩٨ز)

پ. د. حەمید عەزیز
(زانکۆی سەلاحەددین- کۆلێژی ئاداب)

١- ئەگەرچی وەرگێڕانی فەلسەفەی یۆنانی و کولتووری میللەتانی دیکەی (فارس) بۆ سەر زمانی عەرەبی لە خۆیدا شۆڕشێک بووە لەنێو شۆڕشدا کراوە و ئەو شارستانیەتەی لێ کەوتەوە کە بە قۆناغی زێڕینی عەبباسییەکان ناسراوە، بەڵام لەلایەنێکی دیکەیدا ڕەهەندێک سەر ئاو کەوتووە کە فەیلەسووف و زانایانی کەلام و زانایە سەلەفییە کۆنەپارێزەکانی ئیسلامی لە یەکتری خستووەتە سەنگەرەوە و شیروتیریان لە یەکتری سویەوە، بەتایبەتی لەو بابەتە هەستیارە سەرنج ڕاکێشانەدا:

- پێوەندی نێوان فەلسەفە و شەریعەت.
- پێوەندی نێوان سرووش (وەحی) و ژیر، یان (ژیر و نەقڵ).
- یەکڕەنگیی هەقیقەت (وحدة الحقيقة).

سەرچاوەی ئەو ڕەهەندە بەرهەمەکانی ڕێبازی فەلسەفەی ئەفلاتوونیزمی نوێ (ئەفلۆتین) بووە کە لەسەر بەرهەمەکەی (ئەنتۆلوجیای ئەرستاتالیس) نووسراوە و فارابی و ئیبن سینا و فەیلەسووفەکانی دیکە، ئەو بەرهەمەی ئەفلۆتینیان بە هی ئەرستۆ زانیوە و فەلسەفەکەیان لەسەر بنیاد ناوە، ئیتر هەوڵیان داوە ساغی بکەنەوە کە لەنێوان ئایین (شەریعەت) و فەلسەفەدا جیاوازی نییە و ڕاستی هەریەک ڕاستییە، ئیتر بە ئایین، یان بە ڕێگای فەلسەفە پێی بگەیشترێ.

ئیبن ڕوشد

ئەو هەڵوێستە هەندێک ئاراستەی زانایانی کەلام و ئەشعەری و ئیمامی غەزالی نارەحەت کردووە و هێرشیان بردووەتە سەر فەیلەسووفەکان. ئەو هێرشە لەلایەن غەزالی لە کتێبی (تهافت الفلاسفة) دارمانی فەیلەسووفەکان و (مقاصد)، مەبەستەکان، گەیشتووەتە چڵەپۆپەی: بەلای (غەزالی)یەوە فەیلەسووفەکان لە هەر سێک خاڵی:

- زانین، ڕەب دەربارەی بابەتی هەمەکی و هەندەکی.
- کۆن و نوێیی جیهان.
- لێپرسینەوە لە گیان، یان لەش، لەو سێ خاڵەدا (حجة الاسلام) لە بارەی فەیلەسووفەکانەوە فەتوای گومڕایی (کافری) داوە (١) و بە گومڕای داناون و کۆشاوە چالاکی فەلسەفە قەدەغە بکرێ، ئەگەرچی خۆی بە چەکی فەلسەفە (بەڵگەی فەلسەفە) بەگژ فەیلەسووفەکاندا چووەتەوە و بێ بەزەییانە بەدکاریی خستووەتە پارسەنگیانەوە.

٢ - هەڵوێستی فەیلەسووفەکان هەرچەندە گازندە بکرێ، ئەنجامێک بووە لە بنەما بنەڕەتییەکانی ئایینەوە کەوتووەتەوە، تەنانەت لە قورئاندا ئایەت هاتوون کە بە (متشابهات) (٢) ناوبراون و جۆرە لەیەک چواندنێکیان تێدا بووە، پێویستی بە ڕوونکردنەوە، شرۆڤەکردن و لێکدانەوە هەبووە: بۆ نموونە، تەنیا مەبەست ڕوونکردنەوەیە:

لە سوڕەتی (ئەعراف)، ئایەتی (٥٤) هاتووە: (استوى على العرش)، لە سوڕەتی (ئەلقیامە) ئایەتی (٢٢- ٢٣) باسی دیتنی خوا کراوە لە قیامەتدا. ئەو ئایەتانە چۆن لێک دەدرێنەوە؟ بە ئاشکرا (تشبیه و تجسیم)یان تێدا دەرکەوتووە؟! وشەی یەکەم لێکچوون دەگەیەنێ و دووەمیان لەش و بەلەش بوون نیشان دەدات.

- ئەگەر سرووش (وەحی) تاکە ڕێگای ڕاستی گەیشتنە ڕاستی و ڕاستەقینە (هەقیقەت) بێ، بۆ ژیر بە مرۆڤ بەخشراوە؟ ئیتر چی بۆ ژیر دەمێنێ؟ ناکرێ باسی دوو ڕاستی (هەقیقەت) بکرێ. ئەگەر گریمان دوو ڕاستی هەبێ، دەبێ هەرکێکیان ڕاست بێ، ئەمە بووە کێشەیەک لە کێشە سەرەکییەکانی فەلسەفە کە غەزالی بەناهەق پەلاماری داون! ئەو هێرشەی غەزالی بردوویەتییە سەر فەیلەسووفەکان، ئاگری لە قەدەغە و پاوانی کولتوور و شارستانی سەردەمی خۆی بەرداوە و تا ئێستاش بەم سەردەمەوە کولتووری پێشکەوتنخوازی مرۆڤ و کۆمەڵگەی ڕۆژهەڵات بە دەستییەوە گیری خواردووە و دەناڵێنێ، ئەو هێرشە سەرەتای کۆتایی هاتنی شارستانی و کولتوورە زێڕینەکە بووە کە وردە وردە وشکایی هاتووە.

٢ - ڕاستە لە ڕۆژئاوای جیهانی ئیسلام

- ئەندەلـووس - ئیسـپانیای ئێسـتا، چەنـد فەیلەسـووفێک بەرەنـگاری بوونـەوە، بـەڵام جێـگای داخـە چالاکییـە داهێنەرەکانیـان لـە فەلسـەفەدا بەگشـتی و لـەو ڕووبەڕووبوونەوەیـە بە تایبەتی، ڕووناکییەکەی، تاریکایی ڕۆژهەڵاتی ڕوونـاک نەکردووەتـەوە و پتـر بەهـۆی جوولەکـە و مەسـیحییەکانی ئەندەلووسـەوە بـەرەو ئەورووپـا تەکانی داوە. فەلسـەفەی ئەلبیرتـوس مەگنیـوس، تۆماسی ئەکوینی، سیگەر برابانتی کە ڕابـەری فەلسـەفەی ئیبـن ڕوشـدی لاتینـی ناسـراوە، مووسای کـوڕی مەیمـوون (جوولەکـە)، ئیسحاق ئـەل بـەلاغ، ڕاستی ئـەم قسـەیە پشـت ڕاسـت دەکەنـەوە (٣). سـوارچاکی ئـەم هەڵمەتـە فەیلەسـووفی قورتوبـە، ئەندەلـووس (ئیسـپانیا) ئیبـن ڕوشـد بـووە. لـە ڕۆژئـاوا بـە شـرۆڤەکاری فەلسـەفەی ئەرسـتۆ ناسـراوە.

- ئەبـو وەلیـد محەمـەد کـوڕی ئەحمـەد ئیبـن ڕوشـد سـاڵی ١١٢٦ز لـە ئەندەلـووس (شـاری قورتوبـە) باشووری ئێستای ئیسـپانیا لـە دایک بـووە، زۆربـەی ژیانـی لـەوێ و لـە باکـووری ئەفەریقا (توونس) بەسـەر بـردووە. لـە بەرهـەم و نووسـینەکانیدا خەسـڵەتی ئینسیکلۆپیدیسـتی هەبووە. ئـەوی بۆ ئـەو نووسینەی ئێمـە گرنـگ و جێگای بایـەخ پێدانـە - فەلسـەفە - ئەمانـەن:

یەکـەم: کتێبـی (تهافـت التهافـت) (داڕمانـی داڕماوەکـە): هەوڵـی داوە بـە بەڵگـەی ژیریـی - فەلسـەفە بیروبۆچـوون و بڕیارەکانـی کتێبەکـەی غەزالی (تهافت الفلاسفة) داڕمانی فەیلەسووفەکان پووچەڵ بکاتەوە (٤). بۆ ئەو مەبەسـتە شـاکارەکەی بەسـەر ئـەم تەوەرانـەدا دابـەش کـردووە:

یـەک: دەربـارەی کۆنـی و هەتاهەتایـی جیهـان (ئەزەلـی و ئەبـەدی): ل٢٧.

دوو: بـوون و یەکڕەنگـی و سـاکاریی و زانینـی ڕەب و چـۆن جیهـان لـە ڕەببـەوە کەوتووەتـەوە لەگـەڵ بنەمـای هۆیەکـی (پێوەنـدی نێـوان هـۆکار و ئەنجـام).ل١٦٧ بـەداوە، تـا دەگاتـە ل٢٠٣.

سێ: ئایا دەروون نەمرە، یان نـا، لێپێچینـەوە لەسـەر لەشـە، یان گیان (حشر الاجساد) ل:٢٠٣ بەدواوە.

هەروەهـا هەندێک بابەتـی تـری تاووتـوو کـردووە کـە بـۆ نووسـینەکەی ئێمـە گرینـگ نیـن.

لـە توێژینەوەکـەدا میتـودەی شـیکاری - بـەراوردکاری گرتووەتـە بـەر، ئەگـەر بشـێ بگوترێ: ئەکادیمیانـە کارەکـەی کـردووە: قسـەکانی غەزالـی دەهێنێتـەوە و شـی دەکاتـەوە و ڕەخنەیـان لـێ دەگرێت و دەگاتـە ئەنجام: بـەلای ئیبـن ڕوشـدەوە غەزالی لـە هیچ بڕیـار و بۆچوونێکیدا بە سـەلمێنەی ژیـر و لۆجیک پشت ئەسـتوور نەبووە و نەیتوانیوە قۆناغـی زانیـن و (عیرفانـی) دڵنیایـی لێکراو، ئیتـر ئەگـەر بابەتێـک، بۆچوونێـک، بڕیارێـک لەگـەڵ سـەلمێنەی ژیر و لۆجیکدا ناکۆک بـێ، ئـەوە وا دادەنرێ کە دڵنیایی لێ دەکرێ، بـەڵام خـۆی لـە خۆیدا بەڕاستی و هەقیقـەت (یەقین) نییە ل:٣٣.

دووەم: (فصـل المقـال وتقریـر مابیـن الشـریعة والحکمـة مـن اتصـال): ئەگـەر لـە کتێبـی یەکەمـدا ئیبـن ڕوشـد پشـکی شـێری دابـێ بـە کێشـە و بابەتـی کـۆن و نـوێ و هەتـا هەتایـی جیهـان، لـەو بەرهەمەیدا گشت بابەتەکانـی بـە پوختـی و ڕەوانی تاووتـوو کـردووە. پێی لەسـەر شـیکردنەوە و وەڵامدانـەوەی ئـەو پرسـیارەدا گرتـووە:

- فەلسـەفە، لۆجیـک، شـەریعەت: ئایا شـەریعەت ڕێـگای فەلسـەفەی داوە (٥)؟ لـە ل٨ و ٩ی ئـەو شـاکارەدا چەنـد ئایەتێکی قورئانی خواسـتووەتەوە بـۆ پشـت ڕاسـتکردنەوەی بۆچوونەکـەی خـۆی کـە سـەرنجدانی ژیرەکیـی ڕێـگا پێـدراوە. هـەر لـەو کایەیـەدا و پشـت ئەسـتوور بـە سـوڕەتی (النحل:

ئایەتی ١٢٥) شێوازی قەناعەت پێ کردن (ئاواز و شێوازی ساغ کردنەوە بەپێی جۆری مرۆڤەکان) دەکات بە سێ جۆرەوە: ئەمەش جۆرێکە لە وەڵامدانەوەی کتێبەکەی غەزالی کە تێیدا گوتوویەتی نابێ هەندێک بابەتی عەقیدە و ئیمان و ئایین بۆ هەموو کەسێک باس بکرێت: (المضنون بە علی غیر آهلە).

بەلای ئیبن ڕوشدەوە هەندێک کەس بە سەلمێنە بڕوا دەهێنن و هەندێکی بە قسە بۆ کردن لەلایەن ڕابەرێکی ئایینەوە کاریان تێ دەکرێ و جۆری سێیەمیان بە وتووێژ و هاوپەیڤین. ئەمانە بەرانبەر بە سێ چین و توێژن لە کۆمەڵگای ئەوسای ئیسلامیدا:

- **چینی یەکەم:** ڕووناکبیرانن — ئەگەر بشێ ئەم وشە مودێرنە بۆ ئەوسا بەکاربهێنرێ — باوەڕە ئایینییەکەیان پشت بەسەلمێنە — بورهان دەبەستێ، ئەو سەلمێنەیە لە خۆیدا ئەنجامێکی پێوانەی دڵنیایی (یەقینی لۆجیکییە).
- **چینی دووەم:** ئەوانەن نەگەیشتوونەتە ئەو ئاستەی پەنا بۆ بیری پەتی بەرن، بەڵام توانایی وتووێژ و هاوپەیڤین و (جەدەلیان) هەیە.
- **چینی سێیەم:** لە خوارەوەن، بڕوا و عەقیدە و ئیمانیان پشت ئەستوور بە ژیر و بیرکردنەوەی پەتی نییە، بەڵکوو باوەڕ بەوە دەکەن کە ڕابەرە ئایینییەکە بۆیان باس دەکات (٦) ئەمانە لە ئەدەبیاتی ئیسلامدا بە بۆرە پیاو — ڕەش و ڕووت — عەوام — ناونراون.

بەسەرهاتەکەی ئیبن ڕوشد

ئیبن ڕوشد لە کۆتایی ژیانیدا دووچاری ئازاردان و دوورخستنەوە و دەربەدەری بووە، گوایە کەسانێک کە لە خەلیفەی ئەندەلووسەوە نزیک بوون، دوو زمانیان لێ کردووە و چەند تۆمەتێکیان خستووەتە پارسەنگییەوە و لەبەرچاوی خەلیفەیان خستووە، تۆمەتەکان هەمەجۆرن (٧) و سەرچاوەکان بە وردی باسیان کردوون:

- کەسایەتی و پێوەندی بەخەلیفەوە.
- سیاسی.
- ئایینی.

هەندێک سەرچاوە وا دەگێڕنەوە کە ئیبن ڕوشد پێوەندییەکی توندوتۆڵی دۆستانەی لەگەڵ خەلیفەدا هەبووە. لە هەندێک دانیشتن لەگەڵیدا گوایە ئیبن ڕوشد بە جۆرێک قسەی لەگەڵدا کردووە کە بەبێ ڕێزیی کردن بە خەلیفە دانراوە، ئەوی لێرەدا دەپرسرێ ئەمەیە: کەسایەتییەکی گەورەی وەک ئیبن ڕوشد لێی دەوەشێتەوە بێ ڕێزی بە خەلیفە بکات؟!

ئیبن ڕوشد گوایە دۆستایەتی لەگەڵ برای خەلیفە هەبووە و ئەو برایەش ڕکابەری خەلیفە بووە ویستوویەتی کورسییەکەی لێ زەوت بکات.

لەلایەکی دیکەوە ئەو تۆمەتەیان خستووەتە پاڵ ئیبن ڕوشد کە گوایە لە دانیشتنێکدا باسی گەردەلوول و ڕەشەبایەک کراوە کە ئەو سەردەمە لە ئەندەلووس هەڵی کردووە و مەلاکان وتوویانە ئەو ڕەشەبایە لەوە دەچێ کە عاد و تەموودەکانی قڕکردووە، گوایە ئیبن ڕوشد وتوویەتی: عاد و تەموود هیچ بنەمایەکی ڕاستەقینەی مێژوویی بوونیان نییە و دروست کراون و باوەڕی بە بوونیان نەبووە. گوایە ئیبن ڕوشد بە جۆرێک باسی ئەستێرەی (زوهرە)ی کردووە کە خواوەندبێ، ئەوجا ئەو تۆمەتەیان بۆ زیندووکردووەتەوە کە (بن جووە) و باووباپیرانی جوولەکە بوون، بۆیە خەلیفە ئەو فەیلەسووفەی بۆ ناوچەیەکی جوولەکەنشین دوورخستووەتەوە

کە بە ناوچەی ئەلیسانە ناسراو بووە لە نزیک قورتوبە بووە.

- من وای بۆ دەچم کە هۆکارەکە ئەگەر بەڕواڵەت بە ئایینی بێتە بەرچاو، بەڵام پاشخانەکەی سیاسی بووە. فەلسەفەی ئیبن ڕوشد و بەگژداچوونەوەی غەزالی و پشتگیری کردنی فەلسەفەی ئەرستۆ و پیادە ڕەوان و بەرزڕاگرتنی پلەی ژیر و پەنابردنە بەر (شرۆڤە - تەئویلی) بنەما بنەڕەتییەکانی ئایین، زانایانی کەلام و زاناکانی ئایین- کە سەلەفی و کۆنەپارێزی سەر بە ئیمامی مالکی بوون، تووڕە و ناڕەحەت و سەغڵەت کردووە. خەلیفەش لە هەلومەرجێکدا دەستبەکار بووە لاواز و کەم دەسەڵات بووە و ترساوە پیاوانی ئایین تەڕنێکی پێ بکەن و کێشە و بەرەی بۆ بنێنەوە و تەشقەڵەی پێ بکەن، ئیتر بۆ هێورکردنەوەی ڕەوش و بارودۆخەکە و ڕازی کردنی پیاوانی ئایین، ئیبن ڕوشد کراوە بە قۆچی قوربانی و ئەو دەستە ستەمکارییانەی لێ وەشێنراوە. ساڵێک پێش مردنەکەی خەلیفە لێی بووراوە و گەڕاوەتەوە قورتوبە و گیانی سپاردووە.

فەلسەفەی ئیبن ڕوشد

١- لە کۆڕ و کۆمەڵە ئەکادیمییەکانی ڕۆژئاوای ئەورووپا و بەریتانیا و ئەمەریکا ئیبن ڕوشد بە شرۆڤەکاری فەلسەفەی مامۆستای یەکەم (ئەرستۆ) ناسراوە. ئەو شرۆڤە و لێکدانەوانەی، کاری لە چەند فەیلەسووفێکی سەدەکانی ناوەڕاست کردووە. هەندێک لە بەرهەمەکانی وەرگێڕدراونەتە سەر زمانی عیبری (جوولەکە) و لاتینی، ئەمەیە هۆکاری سەرهەڵدانی ڕێبازی فەلسەفەی ئیبن ڕوشدی لاتینی بەڕابەری لاهووتی و فەیلەسووفی سەدەی سێزدە سیگەر برابانتی. جگە لەوەی ئەو جۆرە فەلسەفەیە لە زانکۆکانی پاریس و ئیتاڵیا و چەند شوێنێکی دیکە خوێنراوە. ئیبن ڕوشد لە ئەورووپا بە (ئەڤێ ڕۆییس) Ave rroes ناسراوە، کەچی سەیرە سەرنج ڕاکێشەکە لەوەدایە ئیبن ڕوشد و فەلسەفە کە لە ڕۆژهەڵاتی ئیسلام ڕۆڵێکی ئەوتۆی نەگێڕاوە، بگرە تا ئەو ڕادەیەی ناوبەناو ناوی هێنراوە.

فەلسەفەی ئیبن ڕوشد دەکرێ لەو سۆنگانەوە سەرنج بدرێت:

- بەڵگەی ساغ کردنەوەی بوونی ڕەب و یەک ڕەنگییەکەی.

- زانینی ڕەب (پرۆسەی زانین دەربارەی ڕەب). لێرەبە (علم الرب) ناوبراوە.

- کۆن و نوێیی و هەتا هەتایی جیهان: تیۆری هێزەکی و کردەکی.

- دەروون و لێپرسینەوە لە قیامەت و چونێتی ساغ کردنەوەی بوونی دەروون (نەفس) و نەمرییەکەی

- پرۆسەی زانین: ژیری هەیولانی، ژیری کردەکی و کارا، لە زانینی هەستەکییەوە بەرەو زانینی ژیرەکی.

ئیبن ڕوشد لە جیهاندیدی فەلسەفەکەیدا لە چەند بەرەیەکدا چالاک و کارا بووە. لەلایەکەوە ویستوویەتی تۆمەتی گومڕایی لەسەر فارابی و ئیبن سیناکاڵ بکاتەوە و ساغی بکاتەوە کە غەزالی بە تەواوەتی لە فەلسەفەی پیادە ڕەوان (ئەرستۆ و لایەنگیرانی) لە ئیسلامدا تێنەگەیشتووە و ئەوەی کە خستوویەتییە پارسەنگی ئەو فەیلەسووفانەوە دروست نییە و هەندێک جار شتی گوتووە لەگەڵ بیرکردنەوە و سروشتی فەیلەسووفەکاندا نەهاتۆتەوە و

نایەتـەوە، ئیتـر سـەرەڕای ئەمـە هەڵوێسـتی بەرانبـەر زانسـتی کـەلام و شـرۆڤەکردنی بەرهەمەکانی ئەرسـتۆ و ڕاستکردنەوەی هەندێک چەوتی و هەڵـە کە لەکاتی وەرگێڕانی فەلسـەفە سـەرئاوکەوتوون، ڕەنگی جیهاندیدێکی تایبەتـی بەخـۆی ڕشـتووە هـەر لـە لۆجیکـەوە تاوەکـوو تیـۆری زانیـن و فەلسـەفەی سروشـتی دەگرێتـە خۆ. ئەگـەر غەزالی و فەیلەسووفانی ڕۆژهەڵاتـی ئیسـلام، ئیتـر هەسـتیان پـێ کردبـێ، یـان نـا، لەژێـر کاریگـەری ئەفلاتـوون و ئەفلووتیـن (ئەفلاتوونیزمـی نوێدا) بووبن، ئەگەرچی کتێبـە وەرگێڕدراوەکـەی ئەفلۆتینیـان بـە هـی ئەرسـتۆ داناوە و زانیـوە، ئـەوە ئیبـن ڕوشـد لایەنگیرێکی سەرسـەختی ئەرسـتۆیە و بەتەواوەتـی لـە ئەرسـتۆ تێگەیشـتووە و هیـچ جـۆرە شـوێنەوارێکی فەلسـەفەی ئەفلاتوونیزمـی نـوێ (بەتایبەتـی تیـۆری لەسـەرەوە ڕژان- فیض) لە بەرهەمەکانیدا هەسـتی پـێ ناکـرێ.

٢- لاری لـەوە نییـە کـە جگە لە ئایینی ئیسـلام، فەلسـەفەی یۆنانـی وەرگێـڕدراو سـەرچاوەی سـەرەکی فەیلەسـووفە موسـڵمانەکان بـووە، بـەڵام ئایـا ئـەو فەیلەسـووفانە هـەر کۆکـەرەوە بـوون و تێکسـتە فەلسـەفەییەکانیان لێکداوەتـەوە و شـرۆڤەیان کـردووە و هەندێـک تیۆرییـان پیـادە کـردووە (ئەفلوتیـن- تیـۆری لەسـەرەوە ڕژان)، یـان کەسـایەتی سـەربەخۆی خۆیـان لەبەرچـاوە و جـۆرە داهێنانێکیـان کـردووە کـە شایسـتەی ئەوەبـێ بگوتـرێ فەلسـەفەی فڵانـە فەیلەسـووفە؟ ئـەو داهێنانـە چییـە و کامەیە و چۆن پشت ڕاست دەکرێتـەوە؟ لـەو ڕەوشـە ئایینییـە سـەرتاپاگیرەدا و لـە چوارچێـوەی فەلسـەفەی ئەفلاتوونیزمـی نـوێ کـە سـەرتاپا ئایدیالیسـتییە دەکـرێ قسـە لـە ڕەهەنـدی مەتریالیسـتی (ماددیەتـی) هەندێک فەیلەسـووف بکرێ وەک فارابـی و ئیبـن ڕوشـد؟ چـوار بەرگـی کتێبەکـەی (حسـين مـروة) دەربـارەی ئاراسـتە ماددییەکانـی فەلسـەفەی عەرەبـی ئیسـلامی نموونەیەکـە لـەم بارەیـەوە. ئایا پێداگرتـن لەسـەر کۆنیـی جیهـان و نەبوونـی سـەرەتا و کۆتاییەکـەی ئاراسـتەی مەتریالیسـتی (ماددییـەت) دەگەیەنـێ؟

- وەرگێڕانـی فەلسـەفە یۆنـان و کولتـووری فـارس پێداویسـتییەکی ناچاریـی مێژوویـی بـووە، پەرەسـەندنی هەمەڕەنـگ و فرەڕەهەنـدی ناوچەکـە کردوویەتـی بـە پێویسـت. فەلسـەفەی ئیسـلامی و کولتـووری ئایینـی ئیسـلام لەلایـەن میتافیزیکییەکـەدا کاریـان تێ کـراوە و لـە هەندێ لایەنـی دیکـەدا بـە یەکـەوە نەهاتوونەتـەوە و پێکـەوە هەڵیـان نەکردووە. ئـەو سـوود وەرگرتـن و کارلێکرانـە گەوهـەر و سروشـتی تایبەتـی کەسایەتی فەلسـەفەکە و کارەکتـەری جیهاندیـدی فەیلەسـووفەکانی کاڵ نەکردووەتـەوە. ئـەو بنەمایـەی فەلسـەفەی فەیلەسـووفە موسـڵمانەکان تـەلاری جیهاندیدەکەیـان لەسـەر بنیاد نـاوە جیاواز بـووە- تـا ڕادەیەکـی بەرچـاو- لەچـاو ئـەوەی فەلسـەفەی یۆنـان کـە هیـچ جـۆرە سروشـتێکی ئایینـی پێـوە دیار نەبووە، جگە لەوەش مەبەست و ئامانجـی هـەردوو فەلسـەفەکە تاڕادەیەکـی زۆر لـە یەکتـری جیـاوازن. لـە فەلسـەفەی ئیسـلامدا بنەمـا بنەڕەتییەکانـی ئاییـن و ئـەو کێشـانەی لـە ئایینەکـەوە کەوتوونەتـەوە، بـە تایبەتـی دوای ئـەوەی دیـن لـە جیاتـی سیاسـەت بـووە بـە ئامـرازی بەڕێوەبردنـی کاروبـاری کۆمەڵگـە و دەوڵـەت بابەتـی سـەرەکی فەلسـەفەکە بـوون، تەنانـەت ئـەو ئاراسـتانەش کـەوا دەربکـەون بـە پێچەوانـەی بنەماکانـی ئایینەکـەوە کارا بووبـن، لارییـان لـەوە نییـە کـە هاندەرەکـە ئاییـن خـۆی

بووە. گومانیش لەوەدا نییە کە فەیلەسووفە موسڵمانەکان، بە تایبەتی ئیبن ڕوشد، توانیویانە چوارچێوەیەکی ئەوتۆی هزری - بیری- ژیری دابڕێژن و تێیدا جۆرە گونجان و بەیەکەوە هاتنەوەی کولتووری ئایینی ئیسلام و فەلسەفەی وەرگێڕدراوی یۆنانی دەستەبەر ببن.

٣- باوەڕبوون بە هێزێکی سەرووسروشتی کە لە ئاییندا بە ڕەب ناودەبرێ، لەگەڵ بوونی مرۆڤی هۆشمەند و هۆشیاردا لە ئارادا بووە، بەڵام ساغ کردنەوەی بوونی ئەو هێزە لە ئایین و فەلسەفەدا بووە بە کەرەستەی سەرەکی بیر لێ کردنەوە و ڕامان و توێژینەوە! ئەوی لێرەدا وەک پرسیار بەبیردا دێ: ئەو هێزە دەسەڵات سنووربەزێن و داهێنەرە (خالیق) کە هیچ شتێک لە وێنەی نییە و پیرۆزترین پیرۆزە، دەکرێ ببێ بە بەرکار و کەرەستەی توێژینەوە؟!

- ئیبن ڕوشد وەک گشت فەیلەسووفەکانی سەدەکانی ناوەڕاست (جوولەکە، عیسایی و ئیسلام) لەلای خۆیەوە کۆشاوە بە بەڵگەی ژیرەکی و لۆجیک پشت ئەستوور بە چەند ئایەتێکی قورئان و فەلسەفەی مامۆستای یەکەم، بوونی ڕەب ساغ و پشت ڕاست بکاتەوە: بەڵگەکانی دوو ڕەهەندیان هەیە:

یەکەم: بەڵگەی زانایانی کەلام و فەیلەسووفانی پێش خۆی تاووتوو کردووە و لایەنی نالەبار و لەباری دەرخستووە و ڕەخنەی کردوون.

دووەم: هەوڵی داوە بە بەڵگەی ژیر ئەو بوونە ساغ بکاتەوە. بەڵگەیەک لەو بەڵگانەی فەیلەسووفی ئەندەلووسی: بەڵگەی بزووتنەوەیە. ئەو بەڵگەیە لەلایەن ئەرستۆ داهێنراوە و بەپێی هەلومەرجی جیاواز، جۆری ڕوخسار و داڕشتنەکەی جۆرە گۆڕانێکی هەندەکی لە وردەکارییەکاندا بەسەردا هێنراوە. ئەو بەڵگەی بزووتنەوە بۆ دوو مەبەستی لەیەکتری جیا و توندوتۆڵ بەیەکەوە پەنای براوەتەبەر.

یەک: ساغ کردنەوەی بوونی ڕەب (هۆکاری یەکەم).

دوو: هەرە کۆنی جیهان و بێکۆتاییەکەی.

لە داڕشتنەوەی ئەو بەڵگەیەدا پشت ئەستوور بە مامۆستای یەکەم، فەیلەسووفی ئەندەلووسی بە کات و بزووتنەوە و گۆڕان دەستی پێ کردووە هەرسێکیانی بەیەکەوە گرێ داوە و ئەنجامی بوونی ڕەب و هەرە کۆنیی جیهانی لێ خستوونەوە. لە سەرەتاوە کۆشاوە ساغی بکاتەوە کە لەو کایەیەدا فارابی و بووعەلی سینا سەرکەوتوو نەبوون، چونکە بۆ ئەو مەبەستانە ئەو چەمکانەیان بەکارهێناوە:

- ناچارەکی بوون (واجب الوجود): بەرانبەر بزوێنەری یەکەم.

- شیاوەکی بوون (ممكن الوجود).

- ناچارەکی بوون بە هی تر (واجب الوجود بغيرة).

- شیاوەکی بوون بە خۆی (ممكن الوجود بذاتە).

ئەو چەمکانە بەیەکەوە ناگونجێن و تەنیا هەر لە مێشکی توێژەردا بوونیان هەیە و لە دەڤەری زانستی کەلامەوە خوازراونەتەوە و لە فەلسەفەدا ئەو ڕۆڵەیان نییە. سەرەڕای ئەوەی هەردوو چەمکی (هەرەکۆن و نوێ) (قدیم و حدیث) بەلای زانستی کەلام و لاهووتدان نەک فەلسەفە. بەلای فارابی و بووعەلی سیناوە گریمانەی نوێی جیهان چەند کێشەیەکی لۆجیکی لێ دەکەوێتەوە ئەستەمە بەلایەکدا بخرێن، ئەو لایەنە هانی فەیلەسووفی قورتوبەی داوە ڕێگاچارەیەک بدۆزێتەوە کە نەک کێشەی نەبێ، بەڵکوو لە دەڤەر و چەمکەکانی زانستی

کەلام دووربکەوێتەوە و پشت بە بنەماکانی لۆجیکی مامۆستای یەکەم ببەستێ:

بەپێی بنەمای لۆجیک: کات پێوەندی بزووتنەوەیە، بزووتنەوەش هی جیهانە، ئەمەش لە گۆڕان بەولاوە نییە. ئیبن ڕوشد ناچار بووە گریمانەی هەرە کۆنیی جیهان بکات، گۆڕان هەر هەبووە و سەرەتای دەسپێکی نییە، ئەو گۆڕانە پێویستی بە بزوێنەرێکی هەرە کۆن هەیە کە هۆکارەکەیەتی و بۆ خۆشی ناجوولێتەوە، ئەو بزوێنەرە ڕەب خۆیەتی.

٤- بوون هەرگیز لە هیچ- نابوونەوە (عدم) پەیدا نابێ و نابوون دوای بوونەکە نابێت. ئەوی هەیە گواستنەوەیە لە بوونی هێزەکی بۆ کردەکی پەیدابوون- گۆڕان لەخۆیدا ئەوەیە کە کەرەستە (مادده- هەیۆلا) وێنەیەک وەردەگرێ و ناکرێ وێنە و هەیۆلا لە یەکتر داببڕێن لە مێشکدا نەبێ، بەمە کێشەی نوێی جیهان یەکلایی دەکرێتەوە.

ئەو بزوێنەرە یەکەمە، ئەو بوونەوەرە کە ئەو بزووتنەوە هەمیشەیی و بەردەوامە و ئەو نەزم و ڕێکوپێکییەی داهێناوە شایستەی ئەوەیە کە بوونی هەبێ و بە داهێنەری جیهان ناوببرێ، ئیبن ڕوشد گوتوویەتی: دوو جۆر بوونەوەر هەیە، یەکێکیان دەجوولێتەوە و هی تر دەیبزوێنن، ئەوی تریان بزوێنەر و لەخۆیدا نابزوێتەوە و هۆکاری هەموو بزووتنەوەیەکە و پێوەندی بە کاتەوە نییە.

(مادده لەخۆیەوە ناجوولێتەوە، بۆیە دەبێ بزووتنەوە دوو جەمسەری هەبێ: هەست و ژیر ئەمە پشت ڕاست دەکەنەوە: ئەوی سروشت ئاسا دەجوولێتەوە (جیهانە)، بەڵام ئەوەی بزووتنەوە لە گەوهەر و سروشتیدا نییە، ناگۆڕێ و بوونەکە بەسەلمێنە ساغ بووەتەوە، بە تایبەتی لەلای ئەوانەی دانی پێدا دەنێن کە هەموو جووڵاوەیەک دەبێ بزوێنەر و هەموو بەرکارێک دەبێ بکەری هەبێ، هۆکارە بزوێنەرەکان ناکرێ بێ کۆتایی بن، دەبێ لەلای یەکەم هۆکار کۆتاییان بێت کە خۆی ناجوولێتەوە، هەروەها ئەوەش بە سەلمێنە پشت ڕاست بووەتەوە کە ئەوی سروشت ئاسا ناجوولێتەوە هۆکاری هەموو ئەو بوونەوەرانەیە کە بزووتنەوە لە سروشتیاندایە) (٨). ئەو بزوێنەرە ڕەب خۆیەتی.

ئەو تێکستەی ئیبن ڕوشد ئەوە دەگەیەنی کە باشترین ڕێگا، پشت ئەستوور بە فەلسەفە و لۆجیکی ئەرستۆ و پیادەڕەوەکان بۆ ساغ کردنەوەی بوونی ڕەب ئەوەیە لەوەوە دەست پێ بکات ک دەدیترێ و هەستی پێ دەکرێ: لە بزووتنەوە و درێژبوونەوەی ئەڵقەکانی زنجیرەی هۆکارەکان تاوەکوو دەگاتە یەکەم هۆکار کە هۆکاری بوونی نییە، ئەمەش کێشەی داهێنان و لەسەرەوە ڕژان و کۆنی و نوێیی جیهان بەلایەکدا دەخرێ کە زانایانی کەلام بەرپایان کردبوو.

٥ - ئەوی بە ناوی (پەیدابوون و لە ناوچوون) قسەی لێ دەکرێ لەوە بەولاوە نییە کەرەستە، مادده، هەیۆلا کە هەویرێکی خاوە وێنەیەکی پێ دەبڕێ و وێنە کۆنەکەی لەدەست دەدات. بابەتەکە بریتی نییە لە کۆن و نوێیی، بەڵکوو بەدوایەکتریدا هاتنی ئەو وێنانەیە کە بە کەرەستەکە دەبەخشرێن و وەری دەگرن. تەختە، وێنەی مێزی پێ دەبەخشرێ و وێنەکە وەردەگرێ، ئەمەیە مەبەست لە گوێزرانەوە لە ڕەوشی هێزەکییەوە بۆ ڕەوشی کردەکی. یەکەمیان ئامادەیی و توانایی وەرگرتنی وێنەیە. کە وێنەکەی پێ بڕا، دەبێ بە کردەکی. کەوابوو پەیدابوون و لەناوچوون و گەشەکردن و فەوتان بەدوای یەکتریدا هاتنی ئەو وێنانەیە

کە بە کەرەستەی خاو دەبەخشرێن و وەریان دەگرێ، ئیتر دەرفەتی ئەوە نامێنێ بپرسرێ: جیهان کۆنە، یان دەستپێکی داهێنانەکەی هەیە؟ پاساوەکە ئەوەیە بوون هێزەکی بووە لە قۆناغێکی تردا وێنەکەی پێ بڕاوە و بوون بە کردەکی. ئەو بەڵگە ئەگەرچی لە (تهافت) دا دەست ڕەنگینی و وردەکارییەکی سەرنج ڕاکێشی تێدا بەدی دەکرێ، بەڵام لە ئەرستۆوە وەرگیراوە و ئەمە هیچ جۆرە ئەگەر و گومانێک هەڵناگرێ، ئیبن ڕوشد خۆیشی لاری لەوە نەبووە.

- ئیبن ڕوشد لایەنگرێکی سەرسەختی فەلسەفەی ئەرستۆتالیس بووە، کۆشاوە پشت ئەستوور بە بنەماکانی ئەو فەلسەفەیە بەگژ غەزالیدا بچێتەوە، گازندەی زانستی کەلامی کردووە بەو بیانووەی ئەو بابەتانەی ئەو ئاراستەیە ویستوویەتی قسەیان لێوە بکات، ناکرێ بەو میتودەی گرتوویەتییە بەر، یەکلایی بکرێتەوە.

ئەو کۆششەی کردوویەتی بۆ پێکەوە گونجاندنی دانایی (فەلسەفە) و شەریعەت بایەخێکی زانستی ئەوتۆ دەرناخات، پتر بەلای ئایینەکەدا تەکانی داوە. شەریعەت لایەنی دیاردە و نادیاری هەیە کە ئەو بە (ظاهر و باطن) ناوی بردووە. ئەگەر یەکەمیان وا بێتە بەرچاو بە پێچەوانەی دووەمەوە و لەگەڵیاندا ناکۆکە، دەبێ پەنا ببرێتە بەر شرۆڤەکردن (تەئویل)، بەڵام ئەو شرۆڤەکردنە ئەرکی سەرشانی فەیلەسووفەکانە کە ئەو بە ئەهلی سەلمێنە (برهان) ناوی بردوون، چونکە هەر ئەوانن پشت ئەستوور بەژێر لە مەبەستەکانی تێ دەگەن. هەر ژیریش دەری دەخات کامە دەکرێ و دەشێ شرۆڤە بکرێت، ئیتر پێوەندی نێوان فەلسەفە و شەریعەت وەک پێوەندی نێوان تیۆری و پراکتیک وایە (٩). بۆ پشت ڕاست کردنەوەی ئەو بۆچوونەی داوای شرۆڤە (تەئویل)کردنی چەند ئایەتێکی قورئانی کردووە.

٦- ئیبن ڕوشد ڕەخنەی زانستی کەلام و جیهاندیدی ئەشعەری و غەزالی و هەندێک جار گازندەی لە ئیبن سینا و فارابی کردووە کە مەبەستی پێداگرتن بووە لەسەر ڕۆڵی ژیر و لۆجیک و ڕێبازی سەلمێنە (برهان)، ئەوجا هەلومەجی هەڵوێستی فەلسەفەیی و فەلسەفەکردن چۆنە و دەبێ چۆن بێ. فەلسەفە گەڕانە بە دوای ڕاستی (هەقیقەت)دا شەریعەتیش سەرگەرمی هەمان ئامانجە. ناکرێ ڕاستی دژی ڕاستی بێت، لەو کایەیەدا لە کتێبی (فضل المقال)دا جیاوازی لەنێوان سێ شێوازی توێژینەوەی ئازاددا کردووە: سەلمێنە (برهان) و هاوپەیڤین (جەدەلی) و گوتار (خطابي) (ل:١١). دەکرێ جیهاندیدی ئیبن ڕوشد، ئەگەرچی نەیتوانیوە لەژێر دەسەڵاتی ئەرستۆ دەربازی ببێ، بە ڕێبازی: ڕەخنەگریی و ژیر ناوببرێ.

ئەوی لێرەدا سەرنج ڕادەکێشی دوو خاڵ کە لە یەکتری دانابڕێن:

یەک: ڕاستە فەیلەسووفی قورتوبەی ئەندەلووس بەگژ غەزالی و ئیبن سینا و فارابی و زانایانی کەلام و ئەشعەری و سۆفییەکاندا چووەتەوە و بە بەڵگەی ژیر بیروبۆچوون و ئایدیۆلۆجی و لاهووت و فەلسەفەکەیانی تاوتوو کردووە، بەڵام ئەمانە گشتیان سەر بە کولتووری دەڤەری ڕۆژهەڵاتی وڵاتانی ئیسلامن، کەچی ڕەخنە و فەلسەفە و جیهاندیدەکەی لە ڕۆژهەڵاتدا ڕۆڵێکی ئەوتۆی نەگێڕاوە شایستەی باسکردن بێ، بەپێچەوانەوە لە ئەندەلووس و لەنێوان جوولەکە

و مەسیحییەکان ڕۆڵی کارای گێڕاوە و بەپێی شایستە ڕێزی لێ نراوە و سوود لە فەلسەفەکەی وەرگیراوە، تەنانەت فەلسەفەکەی لە هەندێک ناوەندی ئەوسای ئەوروپا، خوێنراوە.

- ڕۆژهەلات دوای هێرشەکەی غەزالی دووچاری وشکەسالی کولتوور بووە و تا ئێستاش جێگای خۆی نەگرتووەتەوە. ئایا ئەو دوو دیاردەیە هێرشی غەزالی لە ڕۆژهەلات و داکۆکییەکانی ئیبن ڕوشد لە ڕۆژئاوای ئیسلام پێوەندی بە کولتووری هەردوو ناوچەکەوە هەیە؟: ڕۆژهەلات مەڵبەندی ئایین و ڕۆژئاوا بێشکە و ناوەندی کولتوور و فەلسەفە و شارستانی؟! فەلسەفە هێنرا بۆ ڕۆژهەلاتی لەبەر هەژموونی ئایینەکە نەیتوانی جێگای خۆی بکاتەوە و لاوی ئەفغانستان غەزالی شاربەدەری کردووە و ناردییەوە بۆ خاوەنە ئەوروپاییەکانی؟! ئەمە خالی دووەمە فەلسەفە لە کەشوهەوای ئازادیدا سەرهەلدەدات و دەژیا، ئەمەش لە ڕۆژهەلات نەبووە و نابێ! ئەگەر وانەبێ بۆ دەبوو کۆششی سەرەکی زانایانی کەلام و فەیلەسووفە مەلاکان پێکەوە گونجاندنی ژیر و سرووش (وەحی)، فەلسەفە و شەریعەت بووبێ! ئایین خۆی بە خاوەنی ڕۆژهەلاتی دەریای سپی و باکووری ئەفەریقا داناوە، بابەتێک بەناوی فەلسەفە هاتووە، چۆن دەتوانێ لەگەڵ دەسەلات و هەژموونی سنوور بەزێن و لە ڕادەبەدەری ئەو دیاردە کۆمەلایەتییە: ئایین بگونجێ؟! لە دەرگاوە هات و لە پەنجەرەوە کردیانە دەرەوە.

٧- ئیبن ڕوشد ئەگەرچی بەگژ ئیبن سینا و فارابی دا چووەتەوە، بەڵام هەر ئەو تۆمەتەی غەزالی دابوویە پاڵ ئەو دوو فەیلەسووفە شیعەیەی ڕۆژهەلات، دەکرێ بخرێتە پارسەنگی ئیبن ڕوشدیش خۆی:

یەک: پشت ڕاست کردنەوەی کۆنی و بێ سەرەتا و بێ کۆتایی جیهان.

دوو: زانینی ڕەب (علم الله) تەنیا هەر هەمەکییەکان (کلیات) دەگرێتەوە و ناچێتە سەر هەندەکییەکان (جزئیات).

سێ: لێپێچینەوە و لێپرسینەوەی ئەو دنیا، تەنیا گیان (دەروون) دەگرێتەوە و لەش وەک بەرزەکی بانان لەو لێپێچینەوەیە دەرچووە.

زانستی کەلام و شەریعەت بابەتی باوەڕ و بڕوان (عەقیدە و ئیمان) بەهیچ جۆرێک لەگەڵ فەلسەفەدا نایەنەوە. ڕاستە دوای ئەوەی ئایینی ئیسلام لە نیمچە دوورگەی عەرەب هێنرایە دەرەوە و ڕووبەڕووی کولتوورێکی پێشکەوتوو بووەوە، لەگەڵ کولتووری عەرەب ئەوپەڕی جیابووە. لەلایەکی ترەوە کۆششێکی سەرکەوتووانە هەر لەسەردەمی بەنی ئومەیەوە بەڕابەرایەتی معاویە کە گوایە لە (طلقاء) بووە، کراوە بۆ ئەوەی ئایین لە بڕوا و باوەڕەوە بکرێ بە ئامرازی بەڕێوەبردنی کۆمەڵگە و دەوڵەت، ئەو ڕەوشە، بەپێی پرۆسەی پەرەسەندنی کۆمەڵگە بارودۆخێکی کردووە بە مەرجێکی ناچاریی کە لەگەڵ هەلکەوتی نوێی لە ئارادابوودا بێتەوە. مەرجی سوود وەرگرتن لە کولتووری میللەتانی دیکە کە لە چاو عەرەبی لە دوورگەی عەرەبەوە هاتوو، قۆناغێکی باشی پەرەسەندنی کۆمەڵگە و گەشەکردنی کولتووری فرە ڕەنگیان بڕیوە. معاویەش خۆی کە لە شام دەستبەکاربووە، لە نزیکەوە ئەو کولتوورە پێشکەوتووە هەمەڕەنگەی ڕۆم و یۆنان و مەسیحی و فارسی بە چاوی خۆی دیوە، ئیتر فەلسەفەی یۆنان و کولتووری فارسی بێ نیاز کراون بە عەرەبی، ئەو ڕەوشە زانایانی ئایینەکەی هان داوە بابەتی قورئان (ئایەتی متشابهات و محکمات و لایەنی

تری) قورئان و حەدیس بکەن بە کەرەستەی توێژینەوە. بۆ ئەو مەبەستە دوو ڕێگایان لەبەردەستدا بووە:

- فەلسەفە و لۆجیکی وەرگێڕدراو لە یۆنانی
- سریانییەوە.
- شرۆڤە و لێکدانەوە (تەئویل بە کەسانی تایبەتی ڕێگادراوە)، بەو بیانووە کە تێکستە ئایینییەکان واتای دیار و شاردراوەیان هەیە (زاهیر و باتین) ئەو ئەنجامەی لە فەلسەفەکە کەوتووەتەوە، بەدڵی زانایە سەلەفییە کۆنەپارێزەکانی ئایین نەبووە. ئەوانەی لە ڕێبازی دووەم کەوتوونەتەوە هەموو کەسێکیان ڕازی نەکردووە، چونکە بە بەڵگەی ژیری و لۆجیک و سەلمێنە پشت ئەستوور نەبوون، بەڵکوو لەسەر بنەمای بەڵگەی (نەقڵی) دامەزراون. کۆششی پێکەوە گونجاندنی ژیر و سرووش، ژیر و نەقڵ، شەریعەت و فەلسەفە، ئەگەرچی ئەوپەڕی زیرەکی و دەست ڕەنگینی تێدا بەدی کراوە، بەڵام لە چوارچێوەی یەکلایی کردنەوەی زمان نەچوونەتە دەرەوە. ئەو هەوڵە لە قسەکەی لایبنیتس چووە کە باسی فەلسەفەی مەسیحی کردووە و گوتوویەتی لە تەونی (ماڵی) جاڵجاڵۆکە دەچێ کە ئەوپەڕی بلیمەتی و وەستایی و ئەندازیاری تێدا بەکارهاتووە، بەڵام چ سوودێکی لێ دەبینرێ؟!
- ئەو بابەتانەش کە کراون بە کەرەستەی تاووتووکردن و توێژینەوە، قەدەغە و پاوانی باوەڕ و ئیمان و عەقیدە و ئایینن و بە دەگمەن نەبێ، ناکرێ لە خانەی فەلسەفەدا پۆلێن بکرێن.
- ساغ کردنەوەی بوونی ڕەب و پێچەوانەکەی چی لە بابەتەکە دەگۆڕێ؟ بوونی ڕەب توندوتۆڵ بە ئایین و ئیمانەوە بەندە، مرۆڤی بە باوەڕ (ئیماندار) بڕوای هێناوە و هیچ بەڵگەیەکی فەلسەفە و لۆجیک ئەو باوەڕەی کاڵ ناکاتەوە.
- جیهان کۆنە، یان نوێ. هیچ کامێکیان بە هیچ بەڵگەیەک پشت ڕاست ناکرێتەوە، بەڵام بەپێی لۆجیک ناکرێ لە بوونەوەرێکی هەرەکۆنی دەسەڵات سنوور بەزێن، شتێکی نوێ (کۆن نەبێ) جیهان بکەوێتەوە.
- پێوەندی نێوان لەش و گیان (دەروون) و کامیان پاداشت و سزای ئەو دنیا دەیانگرێتەوە؟ وەڵامی زانایانی کەلام و فەلسەفە بە هەر لایەکدا لێک بدرێتەوە لە چوارچێوەی گریمانە ناچێتە دەرەوە. ئیماندار هەرگیز بە بەڵگەی فەلسەفە دەربارەی نەمریی دەروون - گیان دڵی ئاو ناخواتەوە، بەڵام ئایا باوەڕ و ئیمانی ئیماندار دەکرێ بە بەڵگەی دروستی و ڕاستی بابەتی باوەڕەکەی دابنرێ؟ تەنانەت ئەو ئەنجامانەی فەلسەفە، بگرە زانایانی کەلام پێی گەیشتوون، ئیتر بابەتەکە هەرچی بووبێ لە ڕێتێچوون بەولاوە بڕ ناکات!

٨- فەلسەفە هەمیشە پێی لەسەر ئەوەدا دەگرێ کە ژیر ئامراز و ڕێگای ڕاستەقینەیە بۆ گەیشتن بەڕاستی (هەقیقەت). بە پێچەوانەوە ئایین گومان لەو توانایییەی ژیر دەکات و بڕوا هێنان و باوەڕ (ئیمان) بەو ئامرازە دادەنێ کە دەستەبەری گەیشتنە ڕاستی دەبێ، بەڵام کام ڕاستی؟ ڕاستە لەو کایەیەدا هەست و توانایی هاوردەکانی هەستەکان لە توانایی بیری پەتی (تجرید) جیاکراوەتەوە، بەڵام هەرگیز پرۆسەی زانین و توێژینەوەکان هەرگیز تا دوا ئەنجام، تاوەکوو دوا ئەنجامە لۆجیکییەکە درێژەی پێ نەدراوە و لە نیوەی ڕێگادا وەستاوە و لە پێناوی مەبەستی پێشینە ڕەنگ بۆڕێژراو، بێ دەنگ کراوە. ڕاستییەک کە دڵنیایی لێ بکرێت،

هیچ کاتێک بە ڕامان و پرۆسەی بیری پەتی (ئەبستراکت) دەستەبەر نابێ. لەلایەکی ترەوە:

- ئەو دەستەواژانەی بابەتی ناوەڕۆک و دەربڕینیان بیروباوەڕ و عەقیدەی ئایینە، بە هیچ پێوەرێکی ژیر و لۆجیک (فەلسەفە) نە پشت ڕاست دەکرێنەوە، بە پێچەوانەوە ناڕاستییەکەیان ساغ نابێتەوە، چونکە چەند دەستەواژەیەکی بێ دەلالەتن و هەست و سۆز و ناخی دەروونی مرۆڤی ئیماندار دەردەبڕن و هیچ پێوەندییەکی دوور و نزیکیان بە فاکت و هەڵکەوتە هەستییەکانەوە نییە، یان ئەوەتا پشت ئەستوور بە بنەمای باوەڕ و ئیمان پەسند دەکرێن، یان ڕەت دەکرێنەوە، دوو مرۆڤ، ئیماندار باوەڕی بە ژیانی دوای مردن و لێپێچینەوە و بەهەشت و دۆزەخ هەیە، ئەوی تریان بێ باوەڕە و ئەمانە هیچیان پەسند ناکات. کامیان ڕاستن؟ چۆن ئەو کێشەیە یەکلایی دەکرێتەوە؟

٩- ئەوەی پێوەندی بە ئایینەوە هەیە، فەلسەفە کێشەیەکی هەیە: ئەگەر ئایین دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی بێ، ئەو خەسڵەتە سەرووسروشتییە ترانسندێنتالییەی لە چییەوە پێ براوە؟ ئەگەر بابەتی ئاسمانی سەرووسروشتی بێ، چۆن دەکرێ لە کۆمەڵگەیەکی سروشتیدا بەبێ چەند و چۆن و گۆڕان جێبەجێ و پیادە بکرێ؟!

- ئەو کۆششەی فەیلەسووفە موسڵمانەکان کردوویانە و پێشتریش زانایانی کەلام، بە تایبەتی موعتەزیلە (گرووپی سەلەفی کۆنەپارێزی توندڕەوی ئەشعەری- شافیعی بەدەربگیرێ) باوەڕ (عەقیدە) لە چوارچێوەی ناوەڕۆکە پیرۆزەکەی دەربێت و ببێت بە بابەتێک بشێ بکرێ بە کەرەستەی بیر لێ کردنەوە و قسە لێ کردن و تاووتوو و شی بکرێتەوە و دەستی توێژینەوە بیگاتێ؟ لەو چالاکییەدا ماوەیەک سەرکەوتنیان بە دەست هێناوە و چاوەڕێی ئەوە کراوە کە سروشتی سەرووسروشتی (ترانسندێنتالی) ئایینەکە لە چوارچێوەیەکی دیار و دەستنیشانکراودا کاڵ بکرێتەوە و ببێ بە دیاردەیەکی سروشتی لە ژیان و کۆمەڵگەدا ڕۆڵی شایستەی خۆی بگێڕێ، لەلایەکەوە توندڕەوی کۆنەپارێز و نەتەوەپەرستی عەرەب (شافیعی) لە موعتەزیلە هەڵگەڕاوەتەوە و دواتر غەزالی هێرشێکی تەفروتوناکاری کردووەتە سەر سەرچاوەی کولتوور و شارستانیەتی سەردەمی خۆی: فەلسەفە.

- لەو ماوەیەدا کە فەیلەسووفەکان چالاک و دەستبەکاربوون، زمانێکی تایبەتییان ڕۆناوە - پشت ئەستوور بە فەلسەفە و لۆجیکی یۆنان- جیاواز لە زمانی ئەدەب و هەڵبەست، بابەتەکان بخاتە نێو چوارچێوە و قاڵبی چەمکی توێژینەوە. بابەت و چەمکەکان، لەو زمانەدا، لە تایبەتییەوە بەرەو گشتی، لە هەندەکییەوە بەرەو هەمەکی براون، بە جۆرێک پەتی و ڕوخسارەکی و ئەبستراکت خەسڵەتەکەیان بێت. بۆ نموونە ئەگەر پێشتر قسە لە مرۆڤی ئیماندار کرابێ لەو زمانە نوێیەدا چەمکی گشتی ئیمان- گوناح بەکارهاتووە و تاووتوو کراوە. ئەو کۆششە لە دوو ڕەهەنددا سەرئاو کەوتووە و بەرجەستە بووە:

- ڕەهەندێکی ژیریی- فەلسەفەیی کە کۆشاوە ئازادی مرۆڤ و ئۆباڵکێشانی ئازاد پشت ڕاست بکاتەوە.

- ڕەهەندێکی لاهووتی سەلەفی کۆنەپارێز بابەتەکەی بەلای پاشەکشەدا بردووە.

سەرچاوە و پەراوێز:

(١) أبـو حامـد محمـد الغزالـي: تهافـت الفلاسـفة، بيـروت، ١٩٩٠، ص٤٦، فمـا بعـد.

(٢) القرآن: سورة ال عمران آية ٦:

هـو الـذي أنـزل عليـك الكتـاب منـه آيـات محكمـات هـن أم الكتـاب وآخـر (متشـابهات.... ومـا يعلـم تأويلـه إلا اللـه والراسـخون فـي العلـم).

(٣) د. زينـب محمـود الخضيـری: أثـر إبـن رشـد فـي فلسـفة العصـور الوسـطى، بيـروت، ٢٠٠٧، ص٢٣، وفـي أماكـن اخـرى.

(٤) ابـن رشـد: تهافـت التهافـت، تحقيـق د. محمـد العريبـي، لبنـان، ١٩٩٣.

(٥) ابـن رشـد: كتـاب فصـل المقـال وتقريـر مابيـن الشـريعة والحكمـة مـن إتصـال، بيـروت، ٢٠٠٩، ص٧.

(٦) دی لاسـي اوليـري: الفكـر العربـي ومركـزه فـي التأريـخ، ت: إسـماعيل البيطـار، بيـروت، ١٩٧٤، ص٢١٥.

(٧) إرنسـت رينـان: إبـن رشـد والرشـدية، ت: عـادل زعيتـر، القاهـرة، بـدون تأريـخ، ص٤٠، وفـي صفحـات اخـرى أيضـا.

(٨) ابـن رشـد: تهافـت التهافـت. (سـەرچاوەی پێشـوو) ل٥٩ و لـە لاپەڕەکانـی تـردا، هەروەهـا بڕوانـە ئـەو پێشـەکییە گرنـگ و ڕێکوپێکـەی (د. محمـد عابـد الجابـري) بـۆ کتێبـی (تهافـت التهافـت): بيـروت ٢٠٠٨، ط٣، ل٧٠ - ٧١. نووسـيويەتی. ئـەو شـاکارە چەنـد جارێـک چـاپ کـراوە و چەنـد پێشـەکییەکی بـۆ نووسـراوە.

(٩) د. محمـد علـي أبـو ريـان: تأريـخ الفكـر الفلسـفي فـي الاسـلام، بيـروت، ١٩٧٣، ص٤٣٤ وفـي أماكـن اخـرى.

هەروەها بڕوانە:

- ابن رشد: كتاب فصل المقال، ل٦٠.

- ئـەو چـوار بەشـە پوختـەی چەنـد وانەیەکـە (محـازەرە) کـە بـە قوتابیانـی بەشـی فەلسـەفە (ماسـتەر)ی زانکـۆی سـەلاحەددینی هەولێـر - کۆلێجـی ئەدەبیـات گوتراوەتـەوە. هـەوڵ دراوە بـە زمانێکـی کـوردی ڕەوان و سـادە و سـاکار (هەندێـک چەمـک هەیـە لـە عەرەبیـدا دانانـی بەرانبەرەکـەی سـووک و ئاسـان نییـە) بنووسـرێت. بـۆ سـوودی پتـری خوێنـدکاران لـە دواییـدا سـەرچاوەکانیان خراوەتـە سـەر.